

Udenfor murene

Jødisk integration og samfundsengagement

AF MARTIN SCHWARZ LAUSTEN

A. Graff Vitodur: pinxit. Chr. de Mechel sculptavit.
M. Stephanus Schultz
vormaliger zwanzig-jähriger reisender Mitarbeiter
bey dem Instituto Judaico
jeziger Prediger bey St. Ulrich in Halle
und Director der besagten Anstalt.

FIGUR 1. Stephan Schultz (1714-1776). Fra Stephan Schultz: *Der Leitungen des Höchsten*, bind 4, Halle 1774. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

I 1742 gik den tyske teolog Stephan Schultz rundt i København og forsøgte at få jøder omvendt til kristendommen (figur 1). Han og en ledsager, J. A. Manitius, var udsendt fra *Institutum judaicum et muhamedicum* i det pietistiske center i Halle. Her uddannede man sådanne jødemissionærer, trykte kristne katekismer, særligt beregnet for jøder, og skrifter fra Det nye Testamente på jiddisch og hebraisk og andet materiale, som skulle benyttes under missionsrejserne i Europa og Mellemøsten. På gader og torve, ved synagoger og markedspladser skulle de forsøge at komme i samtaler med jøder og overbevise dem om, at kristendommen var den eneste sande form for gudsdyrkelse, og navnlig at jødedommen var en falsk religion, som ledte medlemmerne direkte i helvede efter døden.

Schultz var et ejendommeligt menneske, arrogant, barsk over for medarbejdere og uforsonlig over for jøder, men også i besiddelse af en vis ydmyghed, i hvert fald hvis man tog ham på ordet. Efter vor tids opfattelse aldeles upsykologisk i sin fremfærd, provokerende og direkte i sine agitationer. Han havde rejst i Mellemøsten – der havde han anlagt sig den hovedbeklædning, som også har fået københavnere til at kigge efter ham en ekstra gang – og dertil kom, at han var et sproggeni. Foruden de europæiske hovedsprog beherskede han bl.a. tyrkisk, arabisk, koptisk, persisk og armensk, ligesom han også havde sat sig noget ind i det danske sprog.

Kristent missionsforsøg blandt københavnske jøder

Det kristne missionsfremstød over for jøderne i Danmark i 1742 var led i et projekt, der var begyndt på samme vis i 1734, og som fortsatte i 1748. Missionærenes detaljerede utrykte dagbøger og indberetninger fra Danmarksrejserne, der stadig findes i Halle, og som jeg for få år siden kunne fremdrage og udnytte, rummer mange særdeles interessante oplysninger om missionærenes program, deres metoder, om det jødiske miljø i København og i enkelte andre danske byer, som vi ikke tidligere har haft kendskab til. I Nyborg lykkedes det missionærene at føre religionssamtaler

med familien Nathan, i København med familierne Levin Goldschmidt, Moses Cantor, Wulf Unna, formentlig også med rabbiner Marcus David, Levin Salomon og rabbiner Hirsch Levi. De diskuterede synet på Bibelen, opfattelsen af Moseloven, spørgsmålet, om Jesus var Messias, og andre centrale emner. Interessant er det, at i flere af familierne var det kvinderne, der som fortrolige med jødisk tro og ceremonier lidenskabeligt afviste missionærerne, som også af denne grund reagerede voldsomt.

Hele dette spændende opgør skal ikke gentages her. Men det kan tilføjes, at Stephan Schultz ganske vist var pietist, men karakteristisk nok også en mand, som var grebet af oplysningstidens nysgerrige trang til oplevelse og beskrivelse af bemærkelsesværdige bygninger, folkeliv, skikke og begivenheder. I København opsøgte han fx *Det Kongelige Bibliotek*, hvor han beejstredes af de mange orientalske og kinesiske manuskripter og af bogsalen med galleriet, *Zoologisk Have*, hvor han detaljeret opremsede de mange slags duer, fasaner, leoparder, aber o.a. Navnlige var han optaget af løverne, hvis udseende, styrke og brøl han beskrev med betagelse. Han så *iskælderen* under Frederiksberg slot, hvor han forstod, at is kunne undgå at smelte selv midt om sommeren. Han oplevede *Kunstkammerets* samlinger af udstoppede dyr, kongelige personer som voksfigurer, sjældne væsener i sprit, kostbare krukker osv. Han beejstredes af krigsskibet Christian VI, som lå i dok. Det var det største skib, han nogensinde havde set, og han beskrev detaljeret over en hel side skibets indretning, kahytter, kanoner mv. Til sidst er det, som om han griber sig i det og husker på, at han trods alt er i København ikke som turist, men som kristen missionær, og han slutter den lange skildring her med et »Dog Noahs ark var sikkert større!«

Missionærerne blev i øvrigt afvist af de fleste jøder, de fik ikke omvendt en eneste jøde til kristendom, og de kunne konkludere, at jøderne i Danmark var hårde som gamle egetræer, rodfæstede i den jødiske tro og ikke til at stikke i! (Schwarz Lausten 2000, s. 116 og 257-417).

Det jødiske samfund i København

Det jødiske samfund i København bestod på den tid af 60-70 familier, og Københavns befolkning omfattede ca. 70.000 personer. De første bosættelsestilladelser til udenlandske jøder var blevet givet i 1670'erne, i 1684 fik jøderne lov til at holde synagogegudstjenester, som dog if. den kongelige tilladelse kun måtte holdes »i tillukte Kamre og uden Prædiken, saa

at ingen Forargelse deraf aarsages« (Schwarz Lausten 1992, s. 430). Missionærernes beskrivelser giver et godt indtryk af samfundets isolation. Det var en lukket verden med egen jurisdiktion for skole, fattigforsorg og skifte ved dødsfald, med egne religiøse forskrifter for ægteskab, skilsmisse og dødsfald, beskyttet bag Toraens og Talmuds mure, styret af »De ældste«, som havde suveræn myndighed over alt og alle. Rabbinerne og lærerne var gerne polske, og de bestræbte sig på at holde menighedens fast i en åndelig ghetto. En af dem advarede endog menigheden mod at lære dansk og tale det hjemme. Ved klædedragt, sprog, spisevaner, skikke og brug i hjemmene adskilte jøderne sig fra det øvrige samfund (Borchsenius 1968, s. 37). Hertil kom, at de tilhørte jødedommen, som den kristne kirke lige fra begyndelsen havde haft et særdeles anstrengt forhold til. De blev betragtet som *fremmede*, af kirkens mænd som farlige, og trods den bevilgede religionsfrihed gjorde statskirkens gejstlige ledere og det teologiske fakultets mænd, hvad de kunne for at begrænse jødernes udfoldelse (Schwarz Lausten 2000, s. 171-256, og 2002, s. 205-341).

Den jødiske oplysningsbevægelse

50 år efter jødemissionæren Stephan Schultz' anstrengelser over for det lukkede jødiske miljø i København agtede en gruppe jødiske mænd at bryde ud, hæve isolationen og så at sige lede jøderne ud i det omgivende samfund, således at de kunne deltage i dets aktiviteter på lige fod med alle andre. Tilskyndelsen til dette epokegørende skridt kom fra Tyskland. Man kan sige, at *en fremmed*, nemlig Moses Mendelssohn, påvirkede *de fremmede* i København til at bevæge sig i en anden retning, til at komme uden for murene.

Det skulle få umådelig betydning for det jødiske samfund, ligesom det skulle blive en historisk drivkraft af betydelige dimensioner for resten af det danske samfund. Men megen modstand både inden for murene og udenfor måtte overvindes, før emancipationen og den fulde integration lykkedes.

Hvad var det for kræfter, som satte alt dette i gang? Moses Mendelssohn (1729-1786), religionsfilosof, bibeloversætter og fortolker, var den åndelige leder af det jødiske samfund i Tyskland (figur 2). Han hørte ikke hjemme i den traditionelle jødedom, men blev den førende talsmand for oplysningsbevægelsen blandt jøder, *Haskalah*. Generelt kan man sige, at han ville forene jødedommen med den af *Oplysningen* prægede moderne ikke-jødiske kultur, med oplysningsbe-

FIGUR 2. Moses Mendelssohn (1729-1786). Kopperstik af I. G. Müller fra 1787. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

vægelsens fornuftsreligion. Han og hans tilhængere fastholdt lydighedskravet over for Moseloven, men stræbte samtidig efter en kulturåben jødedom, hvor tro og fornuft var harmoniseret, hvor messiasforventningerne blev marginaliseret og rabbinernes talmudiske dominans reduceret. I denne sammenhæng krævede de jødernes emancipation. Mendelssohn var overbevist om, at man med fornuftsmæssige argumenter kunne bane vej for dette projekt, og at jøder og kristne så ville kunne leve i harmoni med hinanden. Den åbenbaringsløse, naturlige religion omfattede nemlig hele menneskeheden. Jøderne havde blot visse særlige forpligtelser i form af nogle ritual- og ceremonilove.

Dette standpunkt kunne let misforstås. Man kun-

ne tro, at han var på vej væk fra jødedommen og over i kristendommen. Sådant opfattede fx den unge schweiziske præst Johann Caspar Lavater sagen, men over for ham gjorde Mendelssohn det klart, at han var overbevist om jødedommens sandhed, og få måneder før sin død fremstillede han klart sin jødiske fromhed i et berømt brev til Sophie Schwarz (Schwarz Lausten 2002, s. 592f). Da Moses Mendelssohn havde familiedømmer i København, som han stod i kontakt med, svogrene Moses Fürst og Joseph Abraham Guggenheim, kunne hans jødiske oplysningstanker hurtigt vinde indpas i byen, og der var da også adskillige jødiske mænd i København, som abonnerede på den tyske oplysningsjødedomstidsskrift *Ha-Me'assef* (Samlaren). Inden vi ser på de praktiske følger af disse tanker, kan det være nyttigt at få et indtryk af, hvilke planer denne kreds af jødiske mænd fremførte, og hvilke midler de benyttede sig af.

Konservative og oplyste københavnske jøder

Da der i flere år havde været intern uenighed i den jødiske menighed om, hvilken vej man skulle vandre for at tilpasse sig det omgivende samfund, nedsatte regeringen (kongen) en kommission, som skulle udforme retningslinjer. Til denne kommission blev der indsendt adskillige forslag. Et af dem var skrevet af *Wulf Lazarus Wallich*. Han havde tidligere været årsag til en strid i menigheden, fordi han var mødt frem i synagogen med moderne paryk. De ældste forbød dette, han og en anden anlagde sag mod dem, og det hele endte med et kompromis i 1791. Denne såkaldte »parykstrid« kan nok virke kuriøs nu, men var i virkeligheden et karakteristisk udslag af opgøret mellem de konservative og de reformvenlige på overgangen til moderne tid (Schwarz Lausten 2002, s. 80f). I sin 17 sider lange skrivelse til den kongelige kommission fra 1795 pegede han på de mange faktorer, som bevirkede, at jøderne i byen blev undertrykt af *fremmede* (dvs. polske rabbinere og lærere) og af De ældste, som forhindrede den jødiske menigheds »fuldkomne Forbedring, baade i Henseende til dens moralske og politiske Tilstand.« Helt i overensstemmelse med Moses Mendelssohn erklærede han, at jøderne i Danmark kun burde »bekende sig til den Naturlige Religion og erkende den Mosaiske Lovs anseelse«, tage afstand fra ledelsens »uoplyste Tænkemaade«, erklære, at de ville være villige til »med alle øvrige Statens Borgere i et og alt at adlyde Fædrelandets vise Bestyrelse«, sørge for, at drengene ikke fastholdtes i en elendig undervisning, at lærerne var danske, og at piger også fik til-

budt undervisning. Således kunne jøderne blive »gode patriotiske Borgere«, og de ville så gøre sig værdige til, at lovgiveren ikke længere ville gøre forskel på »hans Christelige og hans Jødiske Undersåtter« (smst. s. 90-97).

En anden af de jødiske oplysningsmænd, Moses Fürst, skrev også flere indlæg imod de rådende tilstande i menigheden (smst. s. 76-89), og den i samtiden kendte grosserer Gottlieb Euchel gjorde ligeledes op med de konservative i menigheden, gik ind for moderne skoleundervisning af jødiske børn og ville gøre op med rabbinerens juridiske beføjelser; Euchels hovedprincip var, at jøderne skulle betragtes og virke som alle andre danske statsborgere, blot med en anden religion (smst. s. 99).

Ganske vist blev det store flertal af jøderne i København - de, der kaldtes højtyske jøder - betragtet som fremmede af det øvrige samfund, men særligt fremmede - om man kan gradbøje dette udtryk - var de såkaldte portugisiske jøder. Denne meget mindre gruppe, som stammede fra de indvandrede sefardiske jødiske slægter, havde deres egen gudstjenesteform, eget sprog, egne ceremonier og privilegier, og de var kun fælles med den »tyske« menighed om visse indretninger. En af deres ledende mænd, Jeremias Henriques, indleverede en 43 sider stor skrivelse, hvor han analyserede jødernes stilling og anførte en række reformforslag, bl.a. at jødiske børn skulle gå i samme skoler som de kristne, at det jødiske fattigvæsen skulle opløses, så fattige jøder hørte ind under den almindelige fattigforsorg, og at jøder skulle rette sig efter al dansk lovgivning, undtagen hvad deres egen gudstjeneste angik. Således ville det mål blive nået, at jøderne blev »Borgere, der med deres christne Medborgere skulde have samme Opdragelse, uden for saavidt Underviisning i Religionen deri maatte gjøre Forandring, og selv samme Pligter og selv samme Rettigheder« (smst. s. 99-104).

Den ledende i alle disse bestræbelser blev den lidt yngre *Mendel Levin Nathanson* (1780-1868, figur 3). Fra Altona var han rejst til København, hvor han først arbejdede i handelshuset A. J. Meyer & Søn. Efter uddannelsesrejser til udlandet blev han kompagnon i firmaet Meyer & Trier. Han skrev nationaløkonomiske og statistiske værker, blev redaktør af *Berlingske Tidende* og forfattede noveller og teaterstykker. Han støttede kraftigt forsøget på at indføre yderligtgående reformer af gudstjenestelivet, stod bag oprettelsen af en jødisk drengeskole i 1805, medvirkede ved oprettelsen af pigeskolen i 1810 og tilskyndede til udarbejdelse

af den lærebog i jødedom, som var blevet nødvendig, da regeringen indførte »konfirmation« også i den jødiske menighed. Ligeledes stod han bag sociale hjælpeforanstaltninger. I arbejdet med at fremme oplysningens tanker i det jødiske samfund og modernisere det måtte man efter hans opfattelse nødvendigvis bekæmpe den »gammeldags rabbinisme«. Med foragt kunne han sige, at overrabbiner Gedalia Levin (d. 1793) var af »den polske race« og som sådan en af de udlændinge, som var en hindring for fremdrift og dynamik. Karakteristisk nok slog Nathanson ned på Levins og andre udenlandske læreres manglende ønske om og evne til at glide ind i det danske samfund, og han kunne skrive om hans

Utrolige Uvidenhed ... en Præst blottet for alle Kundskaber ... som ikke kjendte det allermindeste til det Land, hvori han levede og ikke til Landets Sprog, kort sagt, en Præst, som ikke i nogen Henseende, hverken ved Prædiken eller paa anden Maade kunne bidrage til at fremme Oplysningen, da han selv stod paa et lavt Trin af Cultur (Nathanson 1860, s. 30 og 38. Schwarz Lausten 2002, s. 46-48, 77-81, 117, 125f og 320-331).

Det jødiske frihedsbrev og bevægelsen ud over murene

Efter meget store, livlige diskussioner endte det hele med den kongelige anordning af 29. marts 1814 - med nogen ret kaldt det jødiske frihedsbrev - som stort set ligestillede de jødiske borgere med alle andre borgere i Danmark (Schwarz Lausten 2002, s. 133-136). Både fra jødisk side og fra Frederik VI og hans oplysningsrådgiveres side havde man skridt for skridt bevæget sig frem til dette foreløbige højdepunkt af den jødiske emancipation og integration. Juristen Anders Sandøe Ørsted og Mendel Levin Nathanson var blandt de fremtrædende personligheder, som i fællesskab arbejdede på dette projekt (smst. s. 133-141). Det lykkedes, selv om der også var modstand mod reformerne i det jødiske miljø:

Det er imidlertid uomstvisteligt, at nyordningen skabte helt nye muligheder for, at medlemmer af de jødiske menigheder nu kunne gøre sig langt stærkere gældende indenfor det danske samfund og lade dette nyde gavn af de mange forskellige og rige talenter, som under de hidtil eksisterende forhold kun havde haft yderst begrænsede muligheder for udvikling og nyttegørelse (Blüdnikow og Jørgensen 1984, s. 85).

FIGUR 3. Mendel Levin Nathanson (1780-1868) med familie, fotograferet i anledning af hans 80-års-fødselsdag den 20/11 1860. Det er et festligt familiebillede, men også et godt vidnesbyrd om jødisk integration og assimilation. I bageste række er nr. 1 fra venstre forstander, cand.theol. William Jacobsen, nr. 2 er digteren Henrik Hertz, nr. 3 grosserer Fritz Seligman Trier, nr. 4 højskoleforstander, cand.theol. Ernst Trier, nr. 6 grosserer Jacob Trier, nr. 7 sognepræst Ferdinand Nansen, yderst til højre sognepræst Otto Jacobsen, næstyderst løjtnant Edward Jacobsen. I forreste række er pigen til venstre for fødselaren Esther Henriette Nansen, som blev gift med pastor Poul Egede Glahn. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Også mange fra statskirkens rækker havde i årenes løb modarbejdet denne udvikling, men der var der dog også i København gejstlige med biskop Nicolaj Edinger Balle i spidsen, som samarbejdede med regeringen og med de jødiske oplysningsmænd om dette projekt. Et meget vigtigt skridt undervejs var biskop Balles positive holdning til, at en jøde og en kristen kunne indgå ægteskab og beholde hver deres religion i dette (1799, Schwarz Lausten 2002, s. 250-265). Ligeledes blev tilladelsen til, at også jødiske drenge kunne optages i latinskolerne, af stor betydning (1798, smst.

s. 248-250), og den fulgtes op, da der i 1840'erne åbnedes adgang for jødiske studenter optagelse på studenterkollegier og for jødiske mænds ansættelse ved universitetet (Schwarz Lausten 2005, s. 225-242). Tilskyndelsen kom udefra, fra den almindelige oplysningsbevægelse i Frankrig og fra Moses Mendelssohns jødiske oplysningsbevægelse i Tyskland (figur 2). Ganske vist havde jøder endnu ikke fuld adgang til alle offentlige embeder, man bevarede en diskriminerende jødeeddsformular, og en kongelig tilladelse til gennemrejse og til bosættelse var stadig nødvendig,

ligesom der var andre begrænsninger. Men Grundloven i 1849 og andre love i 1800-tallet ophævede efterhånden skellene.

Overrabbiner Abraham Alexander Wolf og angrebet fra »Talmudfjender«

Hertil kom et andet forhold. I 1829 tiltrådte *Abraham Alexander Wolf* (1801-1891) embedet som overrabbiner i København. Det var igen en fremmed, en mand udefra, som skulle få afgørende betydning både for den jødiske menighed og for dennes placering i det omgivende samfund. Menigheden kunne ikke have valgt en bedre mand til dette embede på dette tidspunkt, og da han bestred embedet i næsten hele 1800-tallet, fik han betydning for den jødiske menighed faktisk helt frem til nutiden.

Wolf var dr.phil. fra Giessen universitet. Foruden naturligtvis rabbinisk teologi beherskede han også den kristne dogmatik og kirkehistorie. Han var en myndig og karismatisk person, som formåede at balancere mellem de konservative og reformfolkene, idet han holdt sammen på fløjene i den jødiske menighed og nidkært vogtede over enhver antijødisk opposition. Han indførte prædiken på dansk i den ellers hebraisksprogede synagogegudstjeneste, var kulturåben, stod på god fod med flere af de førende kristne teologer og formåede at tilpasse den danske jødedom til datidens moderne samfundsforhold. Han gav Mosaisk Troesamfund den dynamik, som både styrkede menigheden indadtil og tilskyndede jøder til at gå ud og engagere sig i det omgivende samfunds videnskab og kultur (Schwarz Lausten 2005, s. 105f, og 2007, s. 36-52).

Dette foregik især fra midten af 1800-tallet, men det skal dog tilføjes, at mange forhindringer og direkte modstand måtte overvindes. Samtidig med udstedelsen af det såkaldte frihedsbrev indledte nogle intellektuelle som et ekko af begivenheder i Tyskland litterære angreb mod jøderne (1814-1816), og de efterfulgtes af bølgeoptøjer mod jødiske forretninger og personer i København i 1819 (Schwarz Lausten 2002, s. 341-374, og 2005, s.16-35). I 1870'erne fremførtes igen heftige antijødiske angreb, denne gang af gejstlige fra statskirken med Sjællands biskop H. L. Martensen i spidsen. Karakteristisk nok blev de dygtigt og overbevisende fejret af bordet af overrabbiner Wolf i et næsten 600 sider langt værk, *Talmudfjender. Et Genmæle mod de seneste Angreb paa jøderne og Jødedommen*, København 1878 (Schwarz Lausten 2007, s. 53-117).

Jøders indflydelse i erhvervslivet.

Jøderne havde taget skridtet uden for murene, og denne dynamik skulle få den allerstørste betydning for dansk erhvervsliv, videnskab, kunst, presse og politik. Nogle eksempler fra den tidlige periode skal nævnes.

Joseph Hambro (1780-1848), hvis far var indvandret fra Hamburg, etablerede både manufakturhandel, dampmølle - landets første - slagteri med henblik på skinkeeksport og henkogningsvirksomhed. Navnlig skabte han en af landets største vekselererforretninger, som flere gange formidlede statslån. Sønnen Carl Joachim Hambro (1807-1877) flyttede virksomheden til London, hvor han skabte Hambros Bank, som også formidlede statslån til Danmark. Blandt stifterne af Privatbanken i 1857 var vekselerer David Baruch Adler (1826-1878) og grosserer Moritz Gerson Melchior (1816-1884). Gottlieb Abrahamson Gedalia (1816-1892) oprettede Landmandsbanken i 1871 og fik Isak Glückstadt (1839-1910) ansat som direktør. Et betydeligt vekselererfirma blev firmaet Henriques, som arbejdede med mange internationale kontakter og formidlede flere offentlige lån.

Grossererfirmaet Moses & Søn G. Melchior, som handlede med vestindiske varer og tilmed fik oprettet en filial i Australien, var grundlagt af en jødisk mand indvandret fra Hamburg. Bing & Grøndahls Porcelænsfabrik blev grundlagt i 1853 af Jacob Hermann Bing og Meyer Hermann Bing (1807-1883) i samarbejde med Fr. V. Grøndahl.

Mange jødiske handelsmænd havde særligt kendskab til manufakturhandel og gode kontakter til udlandet. En af de store tekstilfabrikanter blev Moritz Aron Goldschmidt (1822-1888), som også opbyggede et net af detailforretninger. Man kunne også nævne Rubens Bomuldsvæveri i København, Harry Dessaus (1862-1915) uldspinderi og væveri i Odense og Jacob Heinrich Morescos (1828-1906) damekonfektion. En større virksomhed blev også Heinrich Hirschsprungs (1836-1908) tobaksfabrik. Philip Wulff Heymans (1837-1893) aktiviteter var mangesidige. Han oprettede flere slagterier og eksporterede bacon og smør til England. Desuden var han blandt stifterne af Tuborgs fabrikker og blev både den største enkeltaktionær og leder af bryggeriet. Også blandt stifterne af Industribanken var han at finde (Boje 1984, s. 253-281).

Jøders indflydelse i videnskab og kunst

Så snart det blev muligt, gjorde jødiske mænd sig stærkt gældende inden for lægevidenskaben. Samuel Jacobi (1764-1811), som var uddannet i Leipzig og Halle, blev fattiglæge ved Mosaisk Troessamfund i København i 1800. Desuden skrev han videnskabelige afhandlinger om vaccination og antropologi og blev medlem af Det Kongelige medicinske Selskab. Ludvig Levin Jacobsen (1783-1843) fornyede kirurgien ved hjælp af nye instrumenter og endte som kongelig livlæge. Inden for det patologisk-anatomiske felt drev Adolph Hannover (1814-1894) forskning, og Carl Julius Salomonsen (1847-1924) blev professor i patologi. Valdemar Henriques (1864-1936) blev professor både ved Landbohøjskolen og ved universitetet. De fire sidstnævnte blev alle medlemmer af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.

Blandt markante jødiske profiler inden for andre videnskaber kan nævnes professor i statsøkonomi C. N. David (1793-1874), Nicolai Christian Levin Abrahams (1798-1870), der blev professor i fransk, og Julius Albert Fridericia (1849-1912), professor i historie. Georg Brandes (1842-1927) fik ligeledes professortitlen, ganske vist med 30 års forsinkelse og efter megen modstand fra både kirkelige og politiske kredse. En fremtrædende skikkelse var også Marcus Rubin (1854-1923), som blev leder af statens statistiske bureau, chef for skattedepartementet og generaltolddirektør, foruden at han udfoldede et stort historisk forfatterskab. Også han blev medlem af Videnskabernes Selskab.

Inden for litteraturen kunne Meir Aron Goldschmidt i sidste halvdel af 1800-tallet og Henri Nathansen nogle år efter århundredskiftet i deres romaner og teaterstykker give indsigtfulde skildringer af det jødiske miljø, som læserverdenen ikke tidligere havde kunnet stifte bekendtskab med (Rerup 1984, s. 185-216).

I malerkunsten markerede adskillige jødiske mænd sig, bl.a. Arnold Wallick, Ernst Meyer, Joel Ballin, Geskel Saloman, Theodor Philipsen, David Monies og Mogens Ballin. Men det er blevet påpeget, at de motivmæssigt ikke adskiller sig fra deres landsmænd. Der er ikke tale om egentlig jødisk kunst (Svanholm 1999, s. 481-507). Til gengæld har jødiske mænd som Mendel Levin Nathanson, Harald Bing, Emil Hannover, Heinrich Hirschsprung, C. L. David og mange andre støttet kunst og kunstinstitutioner og skænket kunstsamlinger til offentligheden (Woldbye 1999, s. 517-543). Af markante arkitekter med jødisk baggrund

bør nævnes Frederik Levy og Arne Jacobsen (Gelfer-Jørgensen 2005, s. 47). Fra midten af 1800-tallet gjorde mænd af jødisk baggrund sig også stadig mere gældende i presse og politik (Manniche 1984, s. 217-250).

Denne række af jødiske personer, som alle virkede markant inden for erhvervsliv, videnskab, litteratur, kunst, presse og politik i anden halvdel af 1800-tallet, kunne med lethed forøges med mange andre navne. Nogle af dem kom fra udlandet til Danmark, andre var anden- eller tredjegerationsindvandrere eller kunne trække deres slægts spor endnu længere tilbage i landet. De udnyttede muligheden, da »Danmark åbnede sig for dem«, og sammen med mange andre af jødisk baggrund udgjorde de en betydelig drivkraft i det danske samfund.

Men det forhold indebærer, at man kan stille en række spørgsmål, som her blot skal antydes. Skyldes disse mange engagementer, at de pågældende mænd var af jødisk herkomst, eller var de blot talentfulde inden for deres områder, uanset at de var af jødisk herkomst? Inddrog de overhovedet deres jødiske baggrund undervejs i karrieren? Markerede de sig som jøder, og dersom de gjorde, var det da som troende jøder eller som kulturjøder uden nærmere tilknytning til livet omkring synagogen og et dagligt jødisk fromhedsliv? Stod de last og brast med andre jøder inden for deres områder, eller konkurrerede de også med andre jøder? (Schwarz 2005, s. 61-74).

Det er ikke muligt her at komme nærmere ind på disse emner, som kræver omfattende undersøgelser. Dog er det værd at gøre opmærksom på, at malerne som nævnt ikke adskiller sig motivmæssigt fra deres landsmænd, der er altså ikke tale om en egentlig jødisk kunst (Gelfer-Jørgensen 1999a, s. 460, og 2005, s. 43-56). Undersøgelser har også vist, at helt fra begyndelsen af 1800-tallet og i det mindste 100 år frem var halvdelen af den jødiske befolkning beskæftiget med finansiering, erhvervsvirksomhed, småhandel o. lign. De såkaldte immaterielle erhverv - bl.a. arbejdet som lærer, læge, kunstner mv. - omfattede ca. 11%, og omkring 10% beskæftigede sig som håndværkere, syersker o.a. Den store koncentration om handelslivet skyldes bl.a. de begrænsninger, som statsmagten i første halvdel af 1800-tallet lagde på jødernes muligheder, og vel også tradition i de enkelte jødiske familier. Det fik også betydning, at stadig flere jøder søgte ind til København og de andre store byer i landet i sidste halvdel af 1800-tallet. En af de vigtige årsager hertil var, at kun her var der mulighed for en højere uddannelse (Christensen og Syskind 1984, s. 136-141). Endvi-

dere skal det understreges, at de succesrige udgjorde et mindretal, selv om de synede godt. Det store flertal af jøder var stillet som flertallet af de øvrige borgere eller var direkte fattige.

Fra integration til assimilation

Målet for de jødiske mænd, som bevidst arbejdede for jødernes integration i Danmark, var at blive betragtet som almindelige danske borgere, blot med en anden religion, kort og præcist udtrykt af Gottleb Euchel: »Jeg er dansk Borger og af jødisk Troesbekjendelse. Det første er jeg stolt af at være, det Sidste skammer jeg mig ikke ved at være« (Schwarz Lausten 2002, s. 357). Den jødiske integration lykkedes, fordi de ledende i det jødiske samfund insisterede på, at alle jøder skulle tale dansk, at de skulle sætte dansk lovgivning over jødiske regler, og at de bevarede deres jødiske tro samtidig med, at de følte sig som danske borgere. De midler, som de betjente sig af, var bekæmpelsen af, hvad de anså for at være forældede ceremonier og regler, en utrættelig fremhævelse af nødvendigheden af undervisning og oplysning, litterær gendrivelse af usaglige angreb på jødedommen, og endelig samarbejde med oplysningsfolkene i regeringen og kirken.

Men denne klatring over de åndelige *mure*, denne integration i det omgivende samfund havde sin pris. Set fra en jødisk synsvinkel lykkedes integrationen næsten for godt, for mange jøder gav afkald på den jødiske tro og tog afstand fra det jødiske miljø. De brød de jødiske regler for mad, klædedragter og begravelsesceremonier. De ønskede at give afkald på deres gruppeidentitet. De ville glide helt ind i det omgivende samfund. De assimileredes.

Flere faktorer drev udviklingen denne vej. Tilladelsen til de blandede ægteskaber betød ofte, at den jødiske part forlod synagogen. Kontakten med ikke-jøder, selskabelige relationer i forretningslivet, i videnskabens verden og i kunsten kunne have samme virkning. Fremtrædende jøder lod deres børn døbe ind i kristendommen, selv om de selv blev stående i jødedommen. Motiverne til dette kunne veksle fra familie til familie, men et af de vigtigste var efter al rimelighed, at man mente, at børnene ad denne vej ville have lettere ved at skabe sig en karriere i samfundslivet.

Selv den ledende skikkelse, Mendel Levin Nathanson, lod sine ni børn døbe. Ved dåben lod faderen dem skifte navn til Nansen. Da de ældste børn blev døbt i Gentofte kirke, noterede sognepræsten den unægtelig ejendommelige begrundelse: »Forældrene er begge af den mosaiske Tro, men da de have som-

merværelser i Ordrup, ønskede de deres Børn optagne i det christelige Samfund« (Borchsenius 1968, s. 68). Også den centralt placerede mand i menighedens administration overretsprokurator Moses Delbanco lod sine børn døbe. Det samme gjorde stadsmægler Joachim Berendt, købmand Jonas David og hustru Frederikke i Slagelse, købmand i Helsingør Isaac Joelsson og hustru Mariane. Også den kendte teatermaler Arnold (Aron) Wulff Wallich og hustru Frederikke Wallich ønskede deres børn døbt. Antallet af disse tilfælde kan med lethed forøges (Schwarz Lausten 2005, s. 518-528).

Hertil kom de mange jøder, som konverterede til kristendommen, kendte og ukendte. Det gjaldt fx den ovennævnte kendte læge Samuel Jacobis enke, som med sine børn gik over til kristendommen og tilmed blev gift med en præst i statskirken. Rabbinersønnen Herman Kalkar konverterede og endte som sognepræst i Gladsaxe. Den ovennævnte nationaløkonom C. N. David og hans broder Aron Anton David konverterede. Der kunne nævnes mange andre fremtrædende personer (Schwarz Lausten 2002, s. 265-269, og 2005, s. 511-513).

Efter religionsfrihedens indførelse med grundloven i 1849 blev det muligt at leve helt uden tilknytning til nogen religion. I den følgende tid meldte en del jøder sig ud af Mosaisk Troessamfund uden at melde sig ind i folkekirken, bl.a. brødrene Georg og Edvard Brandes.

Til alt dette kom, at antallet af ugifte og barnløse i den jødiske menighed steg, så i slutningen af 1800-tallet tegnede der sig dystre perspektiver for menighedens fortsatte beståen (Schwarz Lausten 2007a, s. 13-16, 246-250, og 2007b, s. 15f. Christensen og Syskind 1984, s. 137-141).

Russiske jødernes integration og fremdrift

»Det er sandsynligt, at de danske jøder i dag ville have været næsten totalt assimileret, hvis ikke der i begyndelsen af vort århundrede var kommet en immigrationsbølge fra Østeuropa af jøder, som ikke i nævneværdig grad var blevet påvirket i assimilatorisk retning« (Christensen og Syskind 1984, s. 141). Sådan er de danske jødernes triste situation omkring år 1900 blevet beskrevet, og udsagnet oplyser også, at de fremmede jøder, som kom til landet udefra, var af en anden slags end de herboende. På flugt fra forfølgelser og myrderier, antijødiske love, elendige sociale forhold og angst for militærtjeneste i den japansk-russiske krig ankom mellem 10.000 og 12.000 jøder fra Rus-

FIGUR 4. Ifølge en påskrift bag på fotografiet viser det russiske indvandrede jøder ca. 1910, syværksted. I Blüdnikow 1986 oplyses, at fotografiet viser hr. Feldsteins skrædderi i Ryesgade i 1920'erne. Foto: Dansk Jødisk Museum

land og Østeuropa til København i årene 1882 til 1914 (figur 4). De kaldtes under ét for »russiske jøder«. Langt de fleste rejste videre til USA, England og andre lande, men ca. 3.000 blev i Danmark. Deres historie i København fra 1882 til 1943 er for nylig blevet beskrevet i et større værk af Morten Thing (Thing 2008; en tidligere mere koncentreret fremstilling er Bent Blüdnikow 1986):

De russiske jøder var fremmede i flere dimensioner end nogen af de andre grupper [svenske, norske og tyske indvandrere] ... At de russiske jøder var fremmede, havde mange aspekter. De var det i forhold til hinanden, i forhold til de danske jøder og i forhold til det danske samfund ... Dialekterne var kun et aspekt af det forhold, at indvanderne var kommet fra forskellige delkulturer af det store jødiske område. Andre kulturelle forskelle var madvaner, religiøse forskelle, klæde- dragter osv. (Thing 2008, s. 116-121).

Det etablerede jødiske samfund i København så med stor skepsis på de nyankomne jøder. Man betragtede dem som ukultiverede og frygtede en stor belastning

af det jødiske fattigvæsen. Der var uenighed om anvendelsen af det jiddische sprog. De russiske jøder kom også i modsætning til fagforeningerne, og de betragtede alle de danske jøder som nærmest helt assimilerede. Det skal dog tilføjes, at der i Mosaisk Troesamfund ikke kun var tale om en afvisende holdning. Der blev også udført et stort hjælpearbejde af mænd som overrabbiner Max Schornstein, professor David Simonsen, lægen Louis Frænkel og andre. De russiske jøder mødtes til at begynde med i egne synagoger. Omkring Pilestræde, Landemærket og Vognmagergade skabte de ghettoagtige kvarterer og etablerede et jiddisch miljø med talrige blade, aviser, foreninger samt omfattende kulturelle aktiviteter inden for teater, musik og sport (Thing 2008, s. 25-400 og 495-610. Blüdnikow 1986, s. 204-209). Men under nazisternes jødeforfølgelse i efteråret 1943 oplevede de russiske jøder, at man fra det omgivende samfunds side ikke gjorde forskel på dem og de »danske« jøder. Under ét blev de genstand for de store redningsaktioner (Thing 2008, s. 607f).

Morten Thing viser i sit nye værk om disse russiske jøder i København, hvorledes de med tiden tilpassede

sig det dansk-jødiske miljø, men også omskabte det. Medens han benævner tiden før 1943 integrationens periode, kalder han tiden efter 1945 assimilationens periode, hvor det særlige jiddische miljø efterhånden uddøde. Efter 1945 oplevede børnene af de russiske jøder »en forbløffende social opstigning«, og det kan formodes, at en usædvanlig stor del af dem fik en uddannelse og en social status over deres forældres (smst. 608); en omfattende udforskning af dette mangler dog endnu.

De russiske jøder og deres efterkommere blev integreret i det danske samfund ganske som de oprindelige jøder i landet, og Det mosaiske Troessamfunds menighed består i dag hovedsageligt af efterkommere af de russiske jøder. Deres integration »har været med til at skubbe det danske erhvervsliv og den juridiske karrusel« (Schwarz 2005, s. 74).

Litteratur

- Blüdnikow og Jørgensen 1984: Bent Blüdnikow og Harald Jørgensen: »Den lange vej til borgerlig ligestilling i 1814«, i: Jørgensen 1984, s. 13-90.
- Blüdnikow 1986: Bent Blüdnikow: *Immigranter. De østeuropæiske jøder i København 1905-1920*. København.
- Boje 1984: Per Boje: »Jøder i dansk erhvervsliv«, i: Jørgensen 1984, s. 251-288.
- Borchsenius 1968: Poul Borchsenius: *Historien om de danske jøder*. København.
- Christensen og Syskind 1984: Merete Christensen og Brita Syskind: »De danske jøders Livsvilkår 1814-1905«, i: Jørgensen 1984, s. 91-141.
- Gelfer-Jørgensen 1999a: Gelfer-Jørgensen, Mirjam (red.): *Dansk jødisk kunst. Jøder i dansk kunst*. København.
- Gelfer-Jørgensen 1999b: Mirjam Gelfer-Jørgensen: »Emancipation og borgerlige idealer«, i: Gelfer-Jørgensen 1999a, s. 457-469.
- Gelfer-Jørgensen 2005: Mirjam Gelfer-Jørgensen: »Jøder i kunsthivet«, i: Goldstein 2005, s. 40-58.
- Goldstein 2005: Henri Goldstein (red.): *Til et folk de alle høre ... Den jødiske minoritet i Danmark*. København.
- Jørgensen 1984: Jørgensen, Harald (red.): *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*. København.
- Manniche 1984: Jens Chr. Manniche: »Jødisk indsats i dansk politik og presse«, i: Jørgensen 1984, s. 217-250.
- Nathanson 1860: Mendel Levin Nathanson: *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig i København*. København.
- Rerup 1984: Lorenz Rerup: »Jødisk indsats i dansk videnskab«, i: Jørgensen 1984, s. 185-216.
- Schwarz 2005: Finn Schwarz: »Jøder i dansk erhvervsliv og den juridiske verden«, i: Goldstein 2005, s. 59-75.
- Schwarz Lausten 1992: Martin Schwarz Lausten: *Kirke og synagoge. Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoksi (ca. 1100-ca. 1700)*. København.
- Schwarz Lausten 2000: Martin Schwarz Lausten: *De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760)*. København.
- Schwarz Lausten 2002: Martin Schwarz Lausten: *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814)*. København.
- Schwarz Lausten 2005: *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*. København.
- Schwarz Lausten 2007a: Martin Schwarz Lausten: *Folkekirken og jøderne. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede*. København.
- Schwarz Lausten 2007b: Martin Schwarz Lausten: *Jødesympati og jødehad i folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948*. København.
- Svanholm 1999: Lise Svanholm: »Dansk-jødisk malerkunst«, i: Gelfer-Jørgensen 1999a, s. 481-507.
- Thing 2008: Morten Thing: *De russiske jøder i København 1882-1943*. København.
- Woldby 1999: Vibeke Woldbye: »Jødiske kunstmæcener i Danmark«, i: Gelfer-Jørgensen 1999a, s. 515-543.